

Barbara Olszek

POZYTYWIZM W UJĘCIU BORYSA JEGOROWA

Borysa Jegorowa – wybitnego specjalistę w dziedzinie rosyjskiej myśli społecznej i krytyki literackiej – nie trzeba polskiemu czytelnikowi bliżej prezentować. On sam, w przeprowadzonym z nim wywiadzie w „Moskowskich Nowostiach”, deklaruje się jako współczesny okcydentalista, opowiadający się za modelem parlamentarnej demokracji¹.

Okcydentalistyczny model myślenia cechuje uczonego niemal od pierwszych jego publikacji. Przejawia się on również w naświetleniu kwestii pozytywizmu w Rosji.

Przedmiotem badań profesora jest spuścizna publicystyczna nie tylko czołowych postaci rosyjskiego czasopiśmiennictwa w okresie lat czterdziestych-sześćdziesiątych XIX w., ale i mniej znanych, co nie znaczy, że nieważnych dla kultury rosyjskiej publicystów, m. in.: W. Botkina, P. Annienkova, K. Słuczewskiego, A. Niemirowskiego, N. Sołowjowa, S. Dudyszkina, J. Edelsona, G. Błogoswietłowa, W. Zajcewa i innych.

Dla odpowiedzi na pytanie o miejsce w ich systemach światopoglądowych pozytywizmu zasadnicze znaczenie ma uściślenie jego rozumienia, albowiem, jak pisze L. Kołakowski, termin „pozytywizm” ma znaczenia różne: określa pewną doktrynę filozoficzną, punkt widzenia w teorii prawa, nurt w literaturze, stanowisko w niektórych kwestiach teologicznych². Twórcą nazwy był francuski filozof A. Comte, który zdaniem L. Kołakowskiego stworzył wielką syntezę historiozoficzną. Złożyła się na nią koncepcja postępu, zakładająca następstwo epok organicznych i krytycznych. Osią tak rozumianego postępu była zmiana

¹ O. Martynienko, *Sławianofily: wiek nyniejszy i wiek minувszy. Biesieda s doktorom filologiczeskich nauk professorom Borisom Jegorowym*, „Moskowskije Nowosti” 1990, nr 9, s. 14.

² Naświetlenie kategorii historyzmu zawiera artykuł B. Jegorowa, *Rosyjska krytyka literacka połowy XIX wieku i niektóre problemy teorii krytyki* zamieszczony w „Zeszytach Naukowych Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego” 1971, Filologia rosyjska I, s. 28.

w sposobach myślenia, rozwój intelektualny. Stąd w systemach pozytywistycznych tak ważne miejsce zajmuje nauka.

Wiele miejsca w charakterystyce doktryny pozytywistycznej udziela L. Kołakowski utylitarystycznym koncepcjom J. S. Milla i ewolucjonizmowi H. Spencera. Te dwa nurty wpłynęły zdaniem uczonego na powstanie w Europie prądu umysłowego, obejmującego przyrodników, humanistów, historyków i pisarzy. Przyczynili się oni do wykształcenia pewnej stereotypowej postawy pozytywistycznej, charakteryzującej się opozycją wobec wzorców romantycznych i wyrażającej się w akceptacji zasad swobody społecznej, związanej genetycznie z warunkami wolnokonkurencyjnego kapitalizmu i swobodnej gry sił, która pozostawia pole najlepszym, pobudza energię i inicjatywę ludzką, tj. zasad liberalnych. Towarzyszyło im przekonanie, że tylko te poczynania ludzkie, których wyniki można pokazać naocznie, zmierzyć, wyliczyć, posiadają jakąś wartość, że tylko te ideały, które przyczyniają się do ułatwienia życia, zaspokojenia potrzeb elementarnych, usprawnienia komunikacji międzyludzkiej, wzrostu wytwórczości, zasługują na uznanie. Odrzucenie romantycznych wartości łączyło się z kultem nauki, mającej służyć praktycznym i użytkowym celom. Do wymienionych części składowych poglądu na świat dochodziła jeszcze niechęć do religii, wyrażająca się w negacji bezwzględnych wartości religijnych i wierzeń, jak również postawie agnostycznej. Tak sformułowany pogląd na świat dominował zdaniem Kołakowskiego w oświeconych warstwach społeczeństw europejskich aż do lat osiemdziesiątych XIX w.³

Również inni polscy uczeni, jak np. W. Tatarkiewicz i B. Skarga, proponują rozumienie pozytywizmu w sensie szerszym niż doktryna filozoficzna A. Comte'a. W. Tatarkiewicz wśród różnych odmian pozytywizmu wyróżnia „przeciętny, popularny pozytywizm” wyznawany przez szerokie kręgi inteligencji europejskiej, dla którego właściwsza jest nazwa „scjentyzmu” ze względu na bezgraniczne zaufanie do nauk szczegółowych⁴, i którego konsekwencję stanowił pogląd na świat, optymistycznie zakładający brak tajemnic dla ludzkiego umysłu i nauki, opierający się na faktach, krytycznie nastawiony do religii, uznający liberalizm za najbardziej optymalny system społeczny, w kwestiach etycznych kierujący się utylitaryzmem, w sztuce poszukujący odbicia rzeczywistości.

B. Skarga proponuje rozumienie pozytywizmu jako „postawy metodologicznej oraz prądu kulturowego i filozoficznego, który w drugiej połowie XIX w. przenikał do wielu dziedzin życia i twórczości, znajdując wyraz nie tylko w filozofii, lecz również w literaturze, historiografii, a także koncepcjach

³ L. Kołakowski, *Filozofia pozytywistyczna (od Hume'a do Koła Wiedeńskiego)*, Warszawa 1966.

⁴ W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. III, Warszawa 1988, s. 72.

polityczno-społecznych”⁵. Badaczkę interesuje wpływ pozytywistycznych haseł na postawy ludzkie i szeroko rozumianą kulturę. Zdaniem B. Skarga był to program młodzieży, który od momentu pełnej akceptacji zbanalizował się, zyskał określenie filisterskiego i stał się obiektem krytyki następnego pokolenia.

Przytoczone propozycje najwybitniejszych polskich badaczy odnośnie do pozytywizmu cechuje tendencja nadania terminowi znaczenia nie tylko filozoficznego, ale próba upatrywania w nim pewnego programu społecznego, który w polskim wariacie został określony mianem „pracy organicznej i pracy u podstaw”. B. Skarga sugeruje, że był reakcją na świadomość zacofania cywilizacyjnego i ekonomicznego wobec Europy Zachodniej, na brak poczucia rzeczywistości, będącej „zasługą” idealizmu niemieckiego, a zwłaszcza heglizmu oraz wyrazem wiary w naukę jako remedium na wszystkie narodowe kłęski.

Ten wątek myślowy jest obecny u badaczy rosyjskiego pozytywizmu. Wybitny znawca rosyjskiej myśli filozoficznej emigracyjny filozof Wasyl Zieńkowski rozróżnia pozytywizm jako doktrynę głównie opartą na teoriach A. Comte’a, która, jak zaznacza, nie miała zbytniego powodzenia w kręgach myślicieli rosyjskich za wyjątkiem G. Wyrubowa i E. de Roberty i która zawierała wiele idei H. Spencera i J. S. Milla oraz krytycyzmu A. Comte’a i jego wyznawców oraz pozytywizm w szerokim sensie jako „поиски «научной» философии, опирающейся на науку, часто не идущее далее синтеза научных обобщений”⁶. Jest to więc zadaniem uczonego raczej światopogląd naukowy niż filozofia, oparty na przekonaniu o naukowej dostępności bytu i poprzez to zawierający bezkrytyczne uproszczenia w tej kwestii. W kulturze rosyjskiej naiwny kult nauki odnosi się do drugiej połowy XIX w. i związany jest z imponującymi osiągnięciami w dziedzinie przyrodoznawstwa takich uczonych, jak N. Pirogow, D. Mendelejew, M. Kowalewski, I. Miecznikow, I. Sieczenow. „Позитивизм становится философским credo не одних ученых, но подчиняет своему влиянию широкие круги русского общества”⁷. Ten wariant pozytywizmu odnosił uczony szczególnie do lat sześćdziesiątych XIX w. i określał mianem „oświecicielstwa”, a za jego wyróżniki uważał wiarę w wyłączność metod naukowych, przekonanie o względności wiedzy, antymetafizyczne nastawienie i sekularyzm.

Autor hasła „pozytywizm” w *Filosofskiej encyklopedii* W. Lektorski – proponuje ściśle filozoficzne rozumienie terminu jako kierunku filozoficznego,

⁵ B. Skarga, *Porządek świata i porządek wiedzy. Ze studiów nad filozofią polską epoki pozytywizmu*, [w:] *Z historii filozofii pozytywistycznej w Polsce. Ciągłość i przemiany*, Wrocław 1972, s. 17.

⁶ W. W. Zieńkowski, *Istoria russkoj filosofii*, t. II, cz. 2, Leningrad 1991, s. 5.

⁷ *Ibidem*, s. 6.

opartego na zasadzie, że cała rzeczywista pozytywna wiedza jest możliwa jedynie jako rezultat poszczególnych specjalnych nauk i ich syntetycznych uogólnień oraz że filozofia jako nauka nauk, inspirująca ku samodzielnemu zgłębieniu bytu, nie ma prawa istnienia⁸.

Nina Utkina w pracy *Pozitiwizm antropologiczkiej materializm i nauka w Rossii* zwraca uwagę, na fakt, że w filozofii pozytywistycznej zostały utrwalone liczne tendencje kultury burżuazyjnej, że cechuje ją nie bogactwo refleksji filozoficznej, lecz wierne odbicie cech epoki. Wynika stąd zdaniem badaczki nieostrość granic między filozofią a ideologią dojrzałego kapitalizmu, a nawet samoświadomością społeczeństwa kapitalistycznego⁹. Jednakże autorka opowiada się ostatecznie za pozytywizmem jako filozofią, za wyróżniki której uważa: scjentyzm, fenomenalizm i indywidualizm. Tak rozumiany pozytywizm konfrontuje Utkina z wybranymi teoretykami kilku kierunków filozofii rosyjskiej, natomiast pomija w swych badaniach przejawy pozytywizmu w świadomości potocznej.

Autor jednego z najnowszych ujęć problemu pozytywizmu w Rosji – P. Szkurinow – w monografii *Pozitiwizm w Rossii XIX wieku* pod „pozytywizmem” rozumie „całokształt doktryn idealizmu subiektywnego najnowszych czasów” oraz „system filozoficznych i socjologicznych poglądów A. Comte’a, jego uczniów i popularyzatorów”¹⁰.

Na metodologiczną nieprzydatność tej definicji wskazał A. Lazari, zwracając uwagę, że „w swoim założeniu pozytywizmu jest tak antyidealistyczny, jak i antymaterialistyczny”, a więc nie można nazwać go idealizmem subiektywnym¹¹.

Polemikę z pracą P. Szkurinowa podejmuje B. Jegorow zarzucając jej „schematyzm i szkicowość”. Ze swej strony badacz eksponuje eklektyzm systemu francuskiego filozofa: „в позитивизме содержались черты самых различных философских методов – от субъективного идеализма до стихийного материализма”¹². Uczony wyraża pogląd, że był to czynnik sprzyjający historycznej zmienności pojmowania pozytywizmu i jego adopcowania na gruncie rosyjskiej myśli filozoficznej i społecznej.

Temat pozytywizmu stanowi stały wątek w pracach B. Jegorowa. Uczony w kolejnych swych publikacjach: *W. I. Botkin – litterator i kritik* (1966), *Botkin – awtor „Pisem ob Ispanii”* (1976), monografiach *Pietraszewcy* (1988), *Bor’ba estieticheskich idiej w Rossii sieriediny XIX wieku* (1982),

⁸ *Filosofskij encyklopedičeskij słowar’*, Moskwa 1983, s. 505.

⁹ M. F. Utkina, *Pozitiwizm antropologiczkiej materializm i nauka w Rossii*, Moskwa 1975, s. 13.

¹⁰ P. Szkurinow, *Pozitiwizm w Rossii XIX wieku*, Moskwa 1985.

¹¹ A. Lazari, Czy Mikołaj Strachow był pozytywistą?, „Acta Universitatis Lodziensis” 1990, Folia litteraria 28, s. 123.

¹² B. F. Jegorow, *Pietraszewcy*, Leningrad 1988, s. 211.

Bor'ba estieticzeskich idiej w Rossii 1860-ch godow (1991), opierając się na materiale obejmującym okres począwszy od wczesnych lat czterdziestych po koniec lat sześćdziesiątych XIX w., śledzi losy recepcji idei pozytywistycznych w Rosji XIX.

B. Jegorow koncentruje się na charakterystyce myśli humanistycznej i społecznej, podstawowych ideach grup społecznych i poszczególnych działaczy, czasopismach nadających ton epoce, wpływie wydarzeń na stan umysłów. W opisie zjawisk kieruje się on metodologiczną kategorią historyzmu wyjaśniając, że pod tym pojęciem rozumie „принцип анализа, при котором явления рассматриваются в их причинно-следственной связи, в их обусловленности конкретными культурно-историческими событиями. Заletą tej dyrektywy badawczej jest dominacja objaśnienia nad oceną:

историзм тяготеет к вневичному и внемодернизирующему рассмотрению явления в его исторической обусловленности другими факторами, поэтому стремится не к оценке по определенной типологической шкале, а к объяснению, а если и к оценке, то по шкале той эпохи¹³.

Tak rozumiany historyzm, który moglibyśmy za K. Dybciakiem określić „odczytaniem tekstu w sytuacji”, przeciwstawia badacz dyrektywie normatywności, która polega na ocenie opartej na subiektywnej skali wartości¹⁴. Za idealne rozwiązanie uważa B. Jegorow aktualizację z uwzględnieniem historyzmu w opisie: „явление не только исторически объясняется и оценивается по тогдашним меркам, но и соотносится с нашей современной шкалой ценностей”¹⁵. Aktualizacja tekstów i zjawisk stawia badacza w sytuacji dialogowej zarówno z podmiotem wypowiedzi, jak i innymi uczestnikami opisu zjawisk. Dzięki temu prace Jegorowa zaowocowały reinterpretacją zjawisk, wręcz ich, jak w przypadku pozytywizmu, odkłamania. Badacz dąży do zrekonstruowania z oddzielnych części całości zjawiska.

W pierwszym rzędzie analizuje warunki pojawienia się w Rosji konkretnych idei odzwierciedlających pragnienie europeizmu, wyrażające się nie tyle w demonstracji przynależności do kultury europejskiej, ile w chęci określenia miejsca Rosji w Europie i wytyczenia dróg jej dalszego rozwoju¹⁶.

Dla ideologii pozytywistycznej zespołem warunków sprzyjających był rozwój stosunków burżuazyjnych. Badacz ukazuje złożoność oceny tego zjawiska przez rosyjskich myślicieli: A. Hercena, W. Bielińskiego, W. Botkina.

¹³ B. F. Jegorow, *Bor'ba estieticzeskich idiej w Rossii sieriediny XIX wieku*, Leningrad 1982, s. 8.

¹⁴ K. Dybciak, *Problemy interpretacji tekstu krytyczno-literackiego*, [w:] *Zagadnienia literaturoznawczej interpretacji*, Warszawa 1979, s. 195.

¹⁵ Jegorow, *Bor'ba...*, s. 8.

¹⁶ Porozumienie europeizmu przyjmujemy za badaczem rosyjskiego okcydentalizmu W. Szczukinem w jego pracy *Russkoje zapadnichestwo sorokowych godow XIX wieku kak obszczestwienno-literaturnoje jawlenije*, Kraków 1987, s. 15–19.

Na przykład Botkin – autor *Pisem ob Ispanii* – nie podzielał negatywnego stosunku Hercena do burżuazji. Chociaż twierdził, że widzi jej „bezecństwa”, ale dostrzegał również jej walory, co skłoniło go do wyznania: „дай Бог, чтобы у нас была буржуазия”¹⁷. Natomiast Bieliński, jak wyjaśnia Jegorow, pod burżuazją rozumiał „совокупность энергических личностей, способных вести государство к прогрессу, а народ – к освобождению”¹⁸. Botkinowi imponuje zachodnioeuropejski ideał społeczeństwa klasowego, opartego na praworządności i tolerancji, tj. na zasadach liberalnych. W 1857 r. powie o Rosji: „Назвавшись европейским государством, надо идти сообразно с европейским духом, или потерять всякое значение”¹⁹. Warunki wyjściowe w Rosji były odmienne od Europy ze względu na prawo pańszczyźniane.

Nie mniej ważny dla pojawienia pozytywizmu w Europie był zdaniem Jegorowa rozwój przyrodoznawstwa. Comte dążył do oparcia pozytywizmu na metodach nauk ścisłych. Przebywający w latach czterdziestych we Francji Rosjanie: W. Majkow, N. Ogariew, N. Satin, M. Frołow, W. Botkin interesują się fizjologią, anatomią, astronomią, ostatni zamierzał zająć się chemią organiczną. N. Spieszniov i N. Danilewski planowali wydanie *Encyklopedii jestiestwiennych i istoriczeskich nauk*.

Na tym etapie pozytywizm sprowadzał się do doktryny Comte’a, dzięki której wykrystalizował się kompleks cech uchodzących za jej wyróżniki.

Chociaż o pozytywizmie mówi Jegorow już w pisanych w latach sześćdziesiątych artykułach o Botkinie, to dopiero w monografii poświęconej pietraszewcom definiuje jego rozumienie: „он тогда истолковывался прежде всего как антиидеалистическая философия, как метод, основывающийся на строгих естественнонаучных данных – на практике, а не на умозрительности, часто даже как синоним материализма”²⁰. Jednocześnie badacz podkreśla eklektyzm doktryny, jej metodologiczną wieloaspektowość.

Ten zespół wyróżników pozytywizmu stał się dla badacza punktem odniesienia w penetracji spuścizny rosyjskich myślicieli i publicystów lat czterdziestych i pięćdziesiątych. Z jednej więc strony koncentruje się na kulcie praktyki, doświadczenia i antymetafizycznym nastawieniu w hasłach pierwszego tomu *Karmannogo słowaria inostrannyh słow* W. Butaszewicza-Pietraszewskiego i tzw. *Pis'mach k K. E. Chojeckomu* N. Spieszniowa. Z drugiej strony, dane przez niego charakterystyki czasopiśmiennictwa rosyjskiego świadczą o krytycznym stosunku do metod cechujących pozytywizm. Badacza razi empiryzm, uchylanie się publicystów od sądów uogólniających, relatywizm ocen. Za bardziej wartościowy metodologicznie

¹⁷ B. F. Jegorow, *W. P. Botkin – awtor „Pisem ob Ispanii”*, [w:] W. P. Botkin, *Pis'ma ob Ispanii*, Leningrad 1978, s. 273.

¹⁸ *Ibidem*, s. 273.

¹⁹ *Ibidem*, s. 273.

²⁰ Jegorow, *Pietraszewcy*, s. 212.

uważa historyzm, wyrażający się w żądaniu badania twórczości pisarza w powiązaniu ze środowiskiem. Historyzm w wydaniu pozytywistycznym przeradza się, zdaniem uczonego, w swój antypod, tj. ahistoryczny normatywizm i samowolę subiektywistyczną²¹. Doskonałą egemplifikację ograniczoności pozytywizmu stanowi dla Jegorowa wydawane przez A. Krajewskiego pismo „Otieczestwiennye Zapiski”. Sam wydawca, cechujący się według jego wyrażenia, „burżuazyjno-pozytywistycznymi” poglądami, zapraszał do współpracy w swym czasopiśmie publicystów pokrewnej mu duchowo orientacji. Jednakże nawet on odczuwał brak w swym piśmie konceptualnych, programowych artykułów. Próby obciążenia tym zadaniem liberalnych okcydentalistów – A. Gałachowa i G. Błogoswietłowa – zakończyły się niepowodzeniem i relatywizm empiryczny w dalszym ciągu dominował w publikacjach „Otieczestwiennych Zapisok”.

Można powiedzieć, że lata pięćdziesiąte charakteryzuje odejście od pryncypiów światopoglądowych w stronę eklektyzmu w sferze światopoglądu i metodologii.

Lata sześćdziesiąte zwykle rozumiane jako okres między 1855–1867 to jakościowo nowy etap w historii Rosji i jej kulturze. Jegorow wprowadza jego korekty czasowe, uważając za bardziej jednolity okres 1859–1868, inaugurujący przekształcenia życia politycznego i społecznego, przede wszystkim przeprowadzenie reformy uwłaszczeniowej, a następnie szeregu reform o charakterze liberalnym. Badacz uważa, że był to okres wielkich nadziei, optymizmu i twórczej eksplozji.

Za wybitnych reprezentantów pokolenia lat sześćdziesiątych uważa on N. Czernyszewskiego, D. Pisariewa i N. Dobrolubowa. Cechował ich światopogląd oświecicielski:

Мировоззренчески все они были просветителями, борцами с отвратительным неравенством феодального мира, защитниками суверенных прав человека, свято верующим в торжество разума, справедливости, гуманизма, в торжество знаменитого лозунга Великой французской революции: свобода, равенство, братство!²².

Jak łatwo zauważyć, jest to typowy zestaw insygniów światopoglądowych liberałów²³. Ponadto uczony zwraca uwagę na zastąpienie w historiozoficznych koncepcjach pokolenia lat sześćdziesiątych Hegłowskiej dialektyki kategorią przypadku, pojawienie się utylitarnych kryteriów wartościowania, ugruntowania znaczenia przyrodoznawstwa, uzupełnionego o idee wulgarnych materialistów.

Te jakościowe zmiany w myśli rosyjskiej lat sześćdziesiątych odbywały się, jak zauważył Jegorow, głównie pod wpływem pozytywistów angielskich. W artykule *Anglijskij pozitiwizm i russkaja obszczestwiennaja mysl 1860-ch*

²¹ Jegorow, *Bor'ba...*, s. 94–95.

²² B. Jegorow, *Bor'ba estieticzeskich idiej w Rossii 1860-ch gogow*, Leningrad 1991, s. 9.

²³ Por. W. W. Leontowicz, *Istorija libieralizma w Rossii 1762–1914*, Paryż 1980, s. 1–24.

godow (1988) Jegorow formułuje tezę, iż w latach sześćdziesiątych zmieniła się orientacja intelektualna rosyjskich myślicieli i publicystów – z francuskiej na angielską. W tym czasie za wyróżniki pozytywizmu uchodzili:

просветительский культ разума, знаний, науки; стремление в противовес идеалистическому провидению найти строгие объективные законы общественного развития; попытка стать „выше” идеализма и материализма, пренебречь спором о первичности материи или духа, вообще отказаться от поисков первопричин; возвышение социологии как науки; любовь и внимание к естественным наукам, к математике; проповедь опытных знаний; индуктивного метода (правда с допущением дедукции); признание эволюции вселенной. А главное внимание при анализе эволюции или при классификаторстве уделялось замене простого более сложным и однородного разнородным²⁴.

Zdaniem Jegorowa angielscy pozytywiści rywalizowali z francuskimi jako utylitaryści i pragmatycy, obrońcy indywidualnej inicjatywy i wolności. Wspólny zaś był dla obydwu odmian pozytywizmu: kult rozumu, wiedzy, nauki, przeciwstawienie idealistycznej opatrności obiektywnych praw rozwoju społecznego, wywyższenie socjologii do rangi nauki, kult nauk przyrodniczych i matematycznych, głoszenie wiedzy doświadczalnej – metody indukcyjnej, uznanie ewolucyjnej drogi rozwoju świata i zasady jedności w różnorodności.

Uczony szczególnie eksponuje tzw. praktyczną orientację angielskiego pozytywizmu, zrodzoną z ducha przemysłowo-handlowego, oraz jego społeczno-polityczny charakter, wypływający z bogatych tradycji parlamentarnych i swobód demokratycznych. Trafił on na szczególnie podatny grunt w Rosji, odczuwającej w latach sześćdziesiątych pilną potrzebę stosowania teorii w praktyce. Okres ten cechujący się załamaniem radykalnych rewolucyjnych planów, charakterystycznych dla początku lat sześćdziesiątych, stworzył szczególnie podatny grunt do recepcji poglądów utylitarystyczno-pragmatycznych obrońców osobistej inicjatywy i wolności jednostki: J. S. Milla, H. T. Buckle'a i H. Spencera. Preferowany w tej wypowiedzi pragmatyzm, tj. praktyczny sposób myślenia i działania nastawiony na praktyczne czyli społecznie użyteczne rezultaty oraz eksponowanie roli osobistej inicjatywy i wolności jednostki, stanowi zespół cech, które odbiegają od ortodoksyjnego pozytywizmu Comte'a. Tę odmianę pozytywizmu trafniej byłoby nazwać pozytywizmem popularnym, jak proponuje wspomniany we wstępie polski uczony W. Tatarkiewicz. Z drugiej strony można stwierdzić, że nosi ona pewne cechy doktryny liberalnej (demokratyzm burżuazyjny, nieskrępowana działalność jednostek na polu gospodarczym, osobista inicjatywa jako dźwignia napędowa działania, idea wolności jednostki). Nawiązując do pracy P. Szkurina *Pozitiwizm w Rossii XIX wieku* B. Jegorow stwierdza,

²⁴ Jegorow, *Bor'ba estieticzeskich idiej w Rossii 1860-ch godow*, s. 22–23.

że niesłusznie dopatrywano się wpływu pozytywizmu jedynie w środowisku liberalnych uczonych. Oczywiście, że było to niesłuszne, ale zrozumiałe ze względu na zbieżność światopoglądową. Jednocześnie taka opcja stwarza możliwość reinterpretacji tradycyjnych sądów o niektórych przedstawicielach rosyjskiej myśli społecznej.

Zasługę B. Jegorowa stanowi ujawnienie roli, jaką odegrała w rosyjskiej myśli fundamentalna praca H. T. Buckle'a *Historia cywilizacji w Anglii*. Badacz przedstawił dzieje recepcji dzieła i jego wpływ na historiozoficzne poglądy przede wszystkim publicystów z kręgu pisma „Russkoje Slovo”. Oddziaływanie Buckle'a dotyczyło idei o znaczeniu rozumu, nauki i wiedzy w historii rozwoju ludzkości. Szczególnie podatny okazał się na nie D. Pisariew, który nie tylko w pełni je zaakceptował, ale i rozszerzył zasadę wyższości pierwiastka umysłowego nad moralnym na pedagogikę i wychowanie, nawołując do rezygnacji z wychowania. Uczony wskazał i na inne wątki filozofii pozytywistycznej wywodzące się z Anglii, a mianowicie utylitaryzm J. S. Milla, ewolucjonizm Spencera. Źródła znanej teorii rozumnego egoizmu tkwią, zdaniem badacza, w utylitarnych koncepcjach J. Bentham'a i J. S. Milla. Nie zawsze pełniły one rolę pozytywną. Utylitarne nastawienie negatywnie odbiło się na stosunku publicystów lat sześćdziesiątych do sztuki.

Zdaniem B. Jegorowa przyrodoznawcza orientacja, empiryzm i pragmatyzm większości pozytywistów pozbawiły ich chęci i możliwości stworzenia w ramach swojej filozofii estetycznych systemów, jakie cechują filozofów idealistów. W związku z tym uważa on, że można jedynie mówić o wpływie ogólnometodologicznych zasad pozytywizmu na estetykę rosyjską. Sprowadza się on do kultu faktu i doświadczenia, zainteresowania fizjologią jako bazą do objaśniania psychiki i myślenia człowieka, korzyści jako kryterium wartości dzieła sztuki.

Jednakże autor zamieścił w swej monografii oddzielny rozdział poświęcony książkom i broszurom na temat estetyki, w którym odnotował wzrost specjalistycznych wydań z tej dziedziny. Z drugiej strony wyraził opinię, że publicyści lat sześćdziesiątych nie byli *stricto sensu* krytykami literackimi, co pośrednio wpłynęło na ograniczoność prezentacji literatury pięknej na łamach ich czasopism. Wpływ pozytywistycznej metodologii na wypowiedzi o sztuce przejawiał się zdaniem badacza w programowym unikaniu ocen. Dzieło sztuki rozpatrywane było jako fakt społeczny nie podlegający ocenie. Takie ujęcie, szczególnie charakterystyczne dla K. Słuczewskiego i M. Sałtykowa-Szczedrina, sprzyjało niewątpliwie kształtowaniu się socjologicznie pojętej historii literatury. Inną pochodną pozytywistycznego pojmowania zjawisk sztuki przez publicystów lat sześćdziesiątych było stosowanie kategorii przyjemności w ocenie dzieła sztuki. Takie podejście prezentują współpracownicy „Russkiego Słowa” – D. Pisariew i W. Zajcew

oraz K. Słuczewskij i M. Antonowicz²⁵. Przyjmowało ono karykaturalną formę, wyrażającą się w akcentowaniu znaczenia fizjologicznego czynnika w percepcji dzieła sztuki. Jegorow wyjaśnia to zjawisko zainteresowaniem i rangą, jaką zyskała fizjologia w Rosji w latach sześćdziesiątych i ogólną biologizacją nauk humanistycznych.

Konsekwencje pozytywistycznej metodologii śledzi badacz w konkretnych publikacjach publicystów lat sześćdziesiątych poświęconych literaturze. Jej przejawy sprowadzają się nie tylko do łączenia kategorii piękna z przyjemnością i operowania kategorią pożytku jako kryterium wartości dzieła sztuki, ale wyrażają się w relatywizmie ocen, jak to ma miejsce w przypadku Pisariewa i Błogoswietłowa, w podporządkowaniu sztuki- nauce („подчинение всех форм искусства категории мысли”)²⁶. W refleksjach poświęconych metodologicznym założeniom krytyki Pisariewa Jegorow zwraca uwagę na ich bliskość z założeniami Czernyszewskiego, przejawiającą się w preferowaniu ideowej zawartości utworu literackiego i widzeniu roli krytyka jako przewodnika po dziele literackim. Badacz podkreśla preferencję w publicystyce Pisariewa elementu indywidualnego w ocenie:

(ведь и у западных позитивистов существовали или даже боролись два тяготения: к частному, эмпирическому, и к обобщенным классификациям), но все таки индивидуальное начало, психология личности преобладает в трудах раннего Писарева²⁷.

Od pisarza wymaga krytyk wyjawienia przyczyn sprawczych przedstawionych zjawisk. Osobę autora stawia ponad bohaterem. Pisarzowi narzuca misje społeczne. Aby mógł nim być, powinien być wpraw „realistą”. W takim postawieniu problemu relacji krytyk–autor–bohater Jegorow dopatruje się pewnych zbieżności i z Czernyszewskim i z Grigorjewem i Dobrolubowem.

Wydaje się, że zaprezentowane postulaty Pisariewa, jak również Czernyszewskiego i Dobrolubowa, antycypują pozytywistyczny kierunek socjologiczny w badaniach literackich. Zasady metodologiczne filologii pozytywistycznej sprowadzają się, jak pisze S. Skwarczyńska, do

traktowania dzieła literackiego jako faktu społeczno-historycznego, zdeterminowanego przez stany rzeczy i fakty natury społecznej, ekonomicznej, politycznej, stawiając przed badaczem zadanie poznawczego opanowania dzieł literackich przez ustalenie ich przyczyn sprawczych, przede wszystkim natury społeczno-ekonomicznej, oraz zadanie ich oceny historycznej²⁸.

B. Jegorow nie zagłębia się w tę problematykę.

²⁵ *Ibidem*, rozdz. *Knigi i broszury ob estietikie* (N. G. Czernyszewski, P. Ż. Prudon, K. K. Słuczewski, A. J. Niemirowski), s. 34–55.

²⁶ *Ibidem*, s. 303.

²⁷ *Ibidem*, s. 116.

²⁸ S. Skwarczyńska, *Kierunki w badaniach literackich*, Warszawa 1984, s. 70–71.

Pamiętajmy, że pozytywizm jest jedynie jednym z ideowych nurtów w rosyjskiej myśli filozoficzno-społecznej badanego okresu, obok heglizmu, schopenhaueryzmu, feuerbachianizmu, inna sprawa, że być może preferowanym przez uczzonego ze względu na świadome i nieświadome jego zafałszowanie.

Złożoność problemu polega zdaniem badacza na utożsamianiu aż do lat sześćdziesiątych antyidealistycznej orientacji pozytywizmu z materialistyczną, co spowodowane jest subtelną różnicą oddzielającą pozytywizm od materializmu. Pozytywizm, jak wiadomo, programowo z lekceważeniem odniósł się do praprzyczyny w poznaniu. Jako przykład przytacza Jegorow rozumienie pozytywizmu w środowisku „Sowriemiennika”, gdzie Feuerbachiański materializm próbowano pogodzić z idealizmem pozytywizmu A. Comte’a.

Как в Западной Европе, так и в России успехи естествознания в попытках ученых отталкиваясь от идеализма, осмысливать открытия научно, вели к смешению позитивистских и вульгарно-материалистических крайностей и к утверждению механистических представлений о биологической основе личной, классовой и национальной психологии и даже о физиологических основах социально-политических институтов²⁹.

Tak więc programowa naukowość paradoksalnie prowadziła do utrwalenia mechanistycznej wizji świata. Była ona związana z dynamicznym rozwojem fizjologii i zainteresowaniem jej osiągnięciami wśród szerokich rzesz czytelników. Jegorow przytacza szereg przykładów popularyzacji prac z dziedziny fizjologii przez czołowych publicystów epoki: Antonowicza, Pisariewa, Zajcewa. Fascynacja fizjologią znalazła odbicie w absurdalnym stosowaniu ustaleń tej nauki w humanistyce, szczególnie w psychologii i estetyce. Drogowskazem dla podobnej adaptacji służyła *Historia cywilizacji w Anglii* H. T. Buckle’a.

Reasumując nasze rozważania nad zagadnieniem pozytywizmu w znanych nam pracach Borysa Jegorowa wypada stwierdzić, że badacz ten odnosi się do pozytywizmu w Rosji bez uprzedzeń i zajmuje wobec niego aprobatywne stanowisko. Pojmuje on pozytywizm jako doktrynę Comte’a, a następnie śledzi rozwój filozofii pozytywistycznej ukazując jakościowe zmiany, jakie nastąpiły w niej po uzupełnieniu o wątek utylitaryzmu i ewolucjonizm wprowadzony przez myślicieli angielskich. Niemalą zasługą badacza na gruncie nauki radzieckiej jest uwypuklenie znaczenia H. T. Buckle’a³⁰.

Badacz ukazuje recepcje idei pozytywistycznych w Rosji przebiegającą niemal równocześnie z tokiem jej rozwoju. Lata czterdzieste to okres przedproża adaptacji filozofii Comte’owskiej związany ze swoistym znuzeniem romantycznym idealizmem i odreagowaniem przejawiającym się w nawiązaniu

²⁹ Jegorow, *Bor’ba estieticzeskich idiej w Rossii 1860-ch godow*, s. 29.

³⁰ Problem ten znalazł szczegółowe naświetlenie w analizie traktatu K. K. Słuczewskiego, *Jawlenija russkoj żyzni pod kritikoju estietiki*, s. 43–47.

do racjonalizmu oświecenia i ożywieniu życia naukowego i znamionujący się „wchłanianiem” jego nowinek przez podróżujących po Europie Rosjan: W. Botkina, N. Ogariowa, N. Spieszniova i innych. Jego oddziaływanie znalazło wyraz w koncepcjach ideowych pietraszewców.

Lata sześćdziesiąte to drugi, znacznie pełniejszy w porównaniu z pierwszym, okres przyswojenia osiągnięć europejskiej myśli pozytywistycznej, związany z korzystniejszym układem warunków do jego adaptacji. Jego odmiennność polega na rozmywaniu się dystynkcji światopoglądowych pozytywizmu jako filozofii. Jej minimalizm poznawczy, a co za tym idzie „kariera” empiryzmu i mechanistycznego materializmu czynią zeń bardziej metodologię i ideologię niż filozofię.

W odniesieniu do publicystyki lat sześćdziesiątych badacz ukazuje przede wszystkim odbicie metodologii pozytywistycznej w sferze teorii i metodologii krytyki literackiej, wyrażające się w zastosowaniu kategorii utylitaryzmu jako kryterium oceny dzieła sztuki oraz socjologicznym pojmowaniu zadań pisarskich.

Ideologiczna orientacja pozytywizmu znalazła wyraz w aprobatywnym nastawieniu do liberalizmu. Naświetlenie tej kwestii przez badacza jest nieco niejasne. Widzi on potrzebę odniesienia ideologii pozytywistycznej nie tylko do kręgu intelektualistów należących do obozu liberałów politycznych, a jednocześnie jakby nie dostrzega, że w sensie ideologicznym była ona czysto liberalna. Wydaje się, że dla rozstrzygnięcia tej kwestii byłyby przydatne propozycje metodologiczne W. Tatarkiewicza, wprowadzającego w obieg naukowy pojęcie pozytywizmu popularnego jako światopoglądu szerokich rzesz postępowej europejskiej inteligencji w drugiej połowie XIX w.

Na uznanie zasługuje natomiast trafność spostrzeżenia badacza rosyjskiego odnośnie do pozytywnej roli utylitaryzmu i klasycznej ekonomii politycznej w kształtowaniu się w Rosji kierunku pozytywnego (*praktyczeskogo*).

Uwadze B. Jegorowa umyka nieco programowy scjentyzm lat sześćdziesiątych. Przejawia się to w niedostatecznym wyeksponowaniu znaczenia nauki w historiozoficznych koncepcjach publicystów i ograniczenie się badacza do stwierdzeń o popularyzacji przyrodoznawstwa. Na usprawiedliwienie należy wspomnieć, że temat pozytywizmu jest jednym z wątków prac profesora. Różnorodny materiał badawczy oraz układ odniesień do filozofii, sztuki i zjawisk społecznych i nieprzerwany dialog z szerokim kręgiem znawców problemu zaowocowały obrazem życia społeczno-kulturowego na przestrzeni trzydziestu lat XIX w., noszącego znamiona syntezy. Dzięki tym walorom oraz wadze poruszanych problemów omawiane prace stanowią odpowiedź na aktualne zapotrzebowania poznawcze również polskiego czytelnika.

Барбара Оляшек

ПОЗИТИВИЗМ В ОСВЕЩЕНИИ БОРИСА ЕГОРОВА

В статье сопоставляются различные определения позитивизма. В этом контексте рассматривается его понимание Б. Егоровым, а затем прослеживаются взгляды ученого относительно проблемы присвоения идей позитивизма русской философской и общественной мыслью 1840–60-х годов, изложенные им в очередных опубликованных в 1966–91 гг. трудах.